Spe... January 2018

MAH/MUL/0305.../20...
ISSN ...

मराठा कालखंडाचे विविधांगी आकलन

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

Savitribai College of Arts
ID. No. PU/AN/A/58/1999
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता™

UGC Approved
Jr.No.62759

Special Issue
January 2018

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

व

नेताजी शिक्षण संस्थेचे

सुभाष बाबुराव कुल महाविद्यालय

(कला, वाणिज्य व विज्ञान

(नॅक मूल्यांकित बी ग्रेड

इतिहास विभाग

आयोजित

दोन दिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्र

मराठा कालखंडाचे विविधांगी आकलन

दि.१९ व २० जानेवारी २०१८

डॉ. नंदकुमार जाधव
प्रमुख संपादक

प्रा. शोभा बाईकर
सहसंपादक

डॉ. गोविंदराजे निंबाळकर
प्राचार्य

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harsh...publi@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Savitribai College of Arts ID. No. PU/AN/A/ 58/1999 Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

13) 'स्थानिक इतिहास लेखनाच्या संदर्भात मराठेकालीन [illegible] (पुरंदरे) योगदान'
प्रा. वाईकर शोभा बबन, केडगाव ||48

14) पेशवेपुर्वकालिन ग्रामजीवनाचा अभ्यास
प्रा.विकास मुकुंद देशमुख. जि.–पुणे ||50

15) शिवकालीन मराठीभाषेचे स्वरूप
पा.गुजर अनुराधा वसंत.जि.पुणे ||55

16) "शिवछत्रपतींची केंद्रिय प्रशासन व्यवस्था"
प्रा. डॉ. मनिषा मा[illegible]कराव जट्टादाळे (कुरुमकर) ,जि. अहमदनगर. ||57

17) शिव कालीन हिन्दू-मुस्लिम संबंध
डॉ.नानासाहेब जावळे जि. पुणे.महाराष्ट्र ||59

18) 'छत्रपतिकालीन प्रजेचे आर्थिक जीवन"
प्रा. डॉ. रघुराज एम.कुरुमकर, जि. अहमदनगर. ||61

19) शिवकालीन व्यापार
प्रा. मोकाटे नाथा रामभाऊ ,जि. पुणे. ||64

20) [illegible]
प्रा.पवार [illegible] ,[illegible]. ||67

21) शिवाजी महाराजांची प्रशासन व्यवस्था व पेशवे कालखंडातील प्रशासनातील ...
श्री.शरद सुकदेव शेळके.,जि.पुणे. ||69

22) छत्रपती शिवाजी महाराजांचे, धार्मिक धोरण
प्रकाश बुवाजी पांढरमिसे,पुणे. ||71

23) शिवकालीन व पेशवेकालीन चलन व्यवस्था
प्रा.जाधव विजय आनंद,पाटस ||73

24) मराठाकालीन ग्रामव्यवस्थेची रचना
डॉ. मीना चंद्रभान साळे , अहमदनगर. ||75

Savitribai College of Arts, Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar ID. No. PU/AN/A/58/1999
PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

उदयभानु एक हिंदू [illegible] था, [illegible] का सेवक था. इन बातों से [illegible] धार्मिक संघर्ष न होकर मात्र सत्ता [illegible] के लिए होते थे. लेकिन [illegible] का संघर्ष मात्र सत्ता स्थापित कर [illegible] था, बल्कि वह स्वराज्य (आम जनता का राज्य) निर्माण करने हेतु प्रयत्नरत थे. परिणामतः उन्हें स्वराज्य के लिए प्राणों की बाजी लगानेवाले विभिन्न जाति-धर्म के लोगों से सहायता मिली. अपने जमाने के वह एक सफल राज्यकर्ता रहे हैं.

संदर्भः-

१. शिवाजी कोण होता - गोविंद पानसरे

२. छत्रपति शिवाजी महाराज (सचित्र) - श्रीमंत कोकाटे

□□□

18

'छत्रपतिकाली-ा प्रजेचे आर्थिक जीव-ा'

प्रा. डॉ. रघुराज एम.कुरुमकर

सावित्रीबाई कला महाविद्यालय, पिंपळगाव पिसा,

ता. श्रीगोंदा, जि. अहमद-ागर.

प्रस्ताव-ा -

महाराष्ट्राच्या ईतिहासात सतरावे शतक हे अ-ोक दृष्टी-ो महत्त्वाचे मा-ाले जाते. त्यातील महत्त्वाची घट-ा म्ह□जे छत्रपती शिवाजी-ी हिंदवी राज्याची केलेली स्थाप-ा ही होय. या घट-ोमुळे महाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक जीव-ाावर मोठ्या [illegible]

[illegible]

[illegible]

त्याच्याशी संबंध असलेले [illegible] कर, पेठ/व्यवसाय यांचाही समावेश होता. राज्यकर्ते या -ात्या-ो आपल्या राज्यातील अर्थव्यवस्थेकडे शेतकरी, व्यावसायिक, व्यापारी इत्यादींचे रक्ष□ा कर□ो, त्यांच्या अडीअडच□ाी दूर कर□ो, त्यां-ाा प्रोत्साह-ा दे□ो ही छत्रपतींची जबाबदारी आहे, याची जा□ाीव शिवाजीराजे व त्यांच्या-ांतर सत्तेत आलेल्या सर्वच छत्रपती-ाा होती. अर्थात बदलत्या परिस्थितीत-ुसार त्यात अधिक उ□ा हो□ो अपरिहार्य होते को□ात्याही कालखंडात राजवटीत तत्काली-ा आर्थिक जीव-ााचे प्रमुख दो-ा विभाग करावे लागतात. त्यातील दो-्ही विभाग सारख्याच महत्त्वाचे होते. प्रजेशी नि-गडीत असलेला पहिला भाग व राजाशी नि-गडित असलेला दुसरा भाग हे दो-्ही विभाग परस्परावलंबी किंबहु-ाा परस्परपूरक

Savitribai College of Arts ID. No. PU/AN/A/58/1999 Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

असे होते

प्रजेचे आर्थिक जीव-ामा-ा -

शेती हा तत्कालीन आर्थिक जीव-ाचा महत्त्वाचा भा्ग होता. ्गावाची जमी-ा ही ि-रा-राळ्या -ावा-ो ि-रा-राळ्या कामासाठी वापरली जात असे. काळी म्ह□जे ला्गवडीखाली य□ारी जमी-ा तिलाच 'काळी आई' असे म्ह□त आ□ि पांढरी म्ह□जे ि-वासाची जमी-ा व बाजार म्ह□जे ला्गवडीखाली -ा य□ारी किंवा ि-कस जमी-ा. या -ापीक जमि-ीचा उपयो्ग बाजार, यात्रा भर□यासाठी, ्गुरा-ा चर□यासाठी केला जात असे. या सर्वांची मिळ-ा ्गाव किंवा वस्ती ब-ात असे. ्गावाला खेडे, मौजे किंवा देह असे म्ह□त. ्गावाल्गतच्या वस्तीला वाडी, पाडा, किंवा खारी म्ह□त. व्यापार व कलाकुसरीचे उद्यो्ग अस□ाऱ्या, आठवड्याचा बाजार भर□ाऱ्या ्गावास 'कसबा' किंवा 'पेठ' तर व्यापारी बंदराच्या ्गावास 'मिरे' असे म्ह□त. अशा प्रकारचे उल्लेख तत्कालीन साध-ांत्-ा येतात. ्गावात पाटील, कुलक□ी इत्यादी वत-दार, मिरासदार, शेतीशी ि-ा्गडित व शेतीपूरक व्यवसाय कर□ारे बलुतेदार व ्गावाची धार्मिक व इतरस्वरुपाची सेवा कर□ारे अलुतेदार यांचा समावेश होता. शेतीपासू-ा मिळ□ाऱ्या उत्पन्नावर ्गावाचे जीव-ा अवलंबू-ा असे. ्गावाचे अंत्गत व्यवहार देवा□-घेवा□ीच्या स्वरुपातील होते. बलुतेदारां-ा त्यांच्या कामाच्या मोबदल्यात मिळ□ाऱ्या उत्पन्नाला 'बलुते' म्ह□त. मिरासदार हा स्वतःच्या मालकीची जमी-ा अस□ाऱ्या जमी-दारांचा ्गट होता. तर बाहेर्गावाहू-ा आलेल्यां-ा 'उपरे' असे म्ह□त. शेतीच्या उत्पन्नावरच ्गावचे अधिकारी, मिरासदार, बलुतेदार, उपरे यांचे जीव-ा अवलंबू-ा असे. तत्कालीन साध-ांत्-ा शेती कर□ाऱ्यांचे ि-रा-राळ्या -ावां-ी उल्लेख येतात. त्यात, कु□बी, मुजेरी, रया, कुळवाडी इत्यादींचा समावेश होतो. कु□बी हा शब्द कुळंबी अथवा कुटुंबिक या शब्दापासू-ा तयार झाला असू-ा त्याचा अर्थ शेतकरी अथवा शेती व्यवसायातील एक व्यOEती असा आहे. ्गामीटा व्यवसायी शवकालीन खेडे हा आर्थिक जीव-ाचा पाया होता आ□ि शेतीव्यवसाय हा ्गामी□ अर्थव्यवस्थेचा मा-बिंदू होता. स्वावलंब-ा हे ्गामी□ जीव-ाचे ध्येय असल्या-ो मध्ययु्गी-ा खेडयातू-ा ि-रा-राळे व्यवसाय ि-मा□ झाले होते. शेती हा प्रमुख व्यवसाय असल्यामुळे त्याच्या विकासासाठी ला्ग□ारे बरेचसे व्यवसाय या खेडयातू-ा सुरु झालेले दिसू-ा येतात. ्गावातील कारा्गीर लोकांच्या ्गरजा पुरवि□याचे काम करीत असत. त्यांच्या यो्गक्षेमाची जबाबदारी ्गावकऱ्यांवर असे. कवी परमा-ंदलिखित 'शिवभारत' या ्गंथात सतराव्या शतकातील व्यावसायिकांचे उल्लेख येतात. त्यात सुतार, चांभार, मां्ग, कुंभार इत्यादी तसेच शिंपी, -हावी, परीट, माळी, कोळी, रं्गारी इत्यादी, याशिवाय तांबोळी, कलाल, ्गायक, कासार, ्गवळी, भुतफासणी, घडशी, टाळकरी, पाथेकरी, इत्यादींचे उल्लेख येतात. तत्कालीन व्यवसाय हे जाती-ुसार ठरलेले असत.

व्यापार आ□ि उद्यो्गधंद्यांची केंद्रे -

शिवकालात देशावर सामान्यपणे दै-ांदि-ा जीव-ाशी व कलाकुसरीच्या वस्तूंची ि-र्मिती कर□ारे उद्यो्ग व्यवसाय करसव्यातू-ा चालत असत. परंतु देशी व परदेशी व्यापाराच्या दृष्टी-ो कोक□ कि-ाऱ्यावरील अ-ोक ठिका□ी व्यापाराची केंद्रे म्ह□ू-ा प्रसिध्दीस आली होती. त्यात, चौल, दाभोळ, भिवंडी, वें्गुर्ले, पु□ इत्यादींचा समावेश होता. याशिवाय माहीम, आ्गाशी, वसई, वांद्रे, -ा्गोठ□, श्रीवर्ध-ा यांचेही उल्लेख येतात. चौल यांचेच दुसरे -ाव मुर्तजाबाद हेही होते. हे उद्यो्गधंद्यांचे मोठे केंद्र होते. या ठिका□ी रेशीमाचा उद्यो्ग धंदा होता. कपडयाचा व्यापार या बंदरातू-ाच चाले. याशिवाय ि-ळ, अफू, रेशीम इत्यादी वस्तूंची ि-र्यात या बंदरातू-ा होत असे. युरोपातील अ-ोक वस्तूंची आयात या बंदराच्या मा्गा-ो देशात होत असे.

मिठाचा उद्यो्ग -

कोंक□ हा मराठी राज्याच्या आर्थिक उलाOcालीतील एक महत्त्वाचा प्रदेश होता. मीठ तयार कर□ हा कों□ातील प्रमुख उद्यो्ग होता. ठा□, कुलाबा, रत्-ाा्गिरी या परिसरात अ-ोक मिठा्गरे होती. शेती हा महत्त्वाचा व्यवसाय असला तरी तो सांभाळू-ा लोक मीठ तयार कर□याचा उद्यो्ग करीत असत.

व्यापाराच्या वस्तू -

महाराष्ट्राच्या ि-रा-राळया बाजारातू-ा य□ाऱ्या वस्तूंमध्ये अन्नधा-य, मसाल्याचे जिन्नस, कापड, फळफळावळ, इत्यादींची ि-र्यात होत असे. इं्ग्रज, डच, पोर्तु्गीज, फ्रेंच इत्यादी परकीय व्यापारी या बंदरातू-ा आयात ि-र्यात करीत असत.

वाहतुकीची साध-ो -

सतराव्या शतकात महाराष्ट्रात उद्यो्गधंद्यांची वाOe फारशी झाली -व्हती. सुव्यवस्थित दळ□वळ□ाची फारशी ्गरज भासत -ासे. त्यावेळी बऱ्हा□पूर ते ्गोवळकोंडा यां-ा जोड□ारा एकच हमरस्ता होता. तो महाराष्ट्राच्या काही भा्गातू-ा जात होता. देशावर पायवाटा आ□ि ्गाडीवाटा यांचेच प्रमा□ अधिक होते. अंतर मोज□यासाठी 'कोस' हे परिमा□ होते. कोक□ात जलमा्ग होते. समुद्रातू-ा, खाडीतू-ा, लहा-ा-मोळया -ावा वापरल्या जात. बा□कोट, ह□, देव्गड, दाभोळ, सं्गमेश्वर, राजापूर, मालव□, वें्गुर्ले इत्यादी पश्चिम कि-ारपट्टीवरील बंदरे वाहतुकीसाठी प्रसिध्द होती. ्गोदावरी, कृष्□ा, भीमा, ि-रा या -दयांतू-ा छोटया -ावांची वाहतूक होत असे. त्यातू-ा मा□से व मालाची वाहतूक केली जाई.

Savitribai College of Arts ID. No. PU/AN/A/58/1999 Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

महाराष्ट्रात वाहतुकीसाठी प्रामुख्याने बैल, उंट, तट्टू, गाढव, रथ, बैलगाडी, पालखी, छोटया होडया व मोठी जहाजे यांचा वापर केला जात असे. घाटातून जड सामान नेण्यासाठी व मालाची वाहतूक करण्यासाठी बैलांचा वापर करीत असत. माणसांच्या प्रवासाकरिता बैल, घोडा, पालखी, गाडी, नावा, इत्यादी वाहने होती. पालखी हे श्रीमंतांचे वाहन होते. बैल, घोडा यांचा वापर सामान्य माणसे करीत असावेत. पैरी बोटीचा अथवा छोटया नावांचा वापर शेतकरी नाले पार करण्यासाठी करीत. अथवा घोडा, गाढव यांचा वापर करीत. पालखी वाहून नेण्याचे काम भोई करीत असत. तसेच सामान वाहून नेण्यासाठी हमाल असत.

घाटमार्ग -

महाराष्ट्रात देश आणि कोकण यांना जोडणारे अनेक घाटमार्ग तसेच अनेक पायवाटा होत्या. या मार्गांवर अनेक चौक्या बसविल्या होत्या व तेथे जकात वसूल केली जाई. घाटावर निरनिराळे अधिकारी असत. या अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कामाबद्दल मोबदला घेण्याचा अधिकार होता. काफिल्याला एका चौकीपासून दुसऱ्या चौकीपर्यंत सुखरुप पोहोचविण्याचे काम गुजर किंवा मेटेकरी करीत असत. त्या मोबदल्यात मेटकऱ्यांना दर बैलामागे एक रुका वर्गणी घेण्याचा अधिकार होता. निरनिराळया वस्तू वाहणाऱ्या बैलामागे निरनिराळे कर घेतले जात.

राज्याच्या उत्पन्नाची साधने -

राज्याच्या उदत्पन्नाचा महत्त्वाचा स्रोत म्हणजे महसूल होय. त्यातील महत्त्वाचा महसूल म्हणजे जमीन महसूल हा होता. शिवाजीराजांनी आपल्या राज्यातील शेतजमिनीची मोजणी करुन घेतली. जमिनीच्या मगदुराप्रमाणे व उत्पन्नानुसार महसूल आकारणी करुन आपल्या पगारी नोकरांच्या माध्यमातून त्याची वसुली करण्याची व्यवस्था राबविली. राज्याचा महसूल वाढवायचा असेल तर शेतीचे उत्पन्न वाढले पाजि. त्यासाठी जास्तीत जास्त जमीन लागवडीखाली आली पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या अडचणीच्या प्रसंगी त्यांना मदत केली पाहिजे. शेतकऱ्यास लागणारी अवजारे, गावातील कारागिरांना लाकूड व इतर सामग्री देऊन त्यांच्याकडून अवजारे करुन घेऊन ती शेतकऱ्यांना द्यावीत व त्यांची गरज भागवावी.

उत्पन्नाचे इतर मार्ग -

जमीन महसुलाशिवाय इतर अनेक मार्गांनी राज्यकर्त्यांना उत्पन्न मिळत असे. त्यात आयात निर्यात उद्योग, जकात, मालाच्या उत्पन्नावरील कर, न्यायालयीन शुल्क व दंड, जंगल उत्पन्न, टाकसाळ, मासेमारी उद्योग, याशिवाय दैनंदिन जीवनातील छोटया-छोटया बाबींवर आकारलेले कर (लग्नपट्टी, गुडपट्टी, मोहीमपट्टी) असत. चौथाई, सरदेशमुखी, खंडणी व लूट -

चौथाई (चौथाई ही परमुलखातून वसूल केली जात असे) आणि सरदेशमुखी (सरदेशमुखी हा महसुलाचा भाग १०% असून स्वामी या नात्याने स्वराज्याच्या अथवा अंकित मुलखातून ती वसूल केली जात असे) या सरकारी उत्पन्नाच्या बाबी होत.

शिवकालीन महाराष्ट्रातील शेती हा उपजीविकाप्रधान असल्याने पैशाच्या स्वरुपातील व्यवहारांना मर्यादा होत्या. मालमात्र किंवा महसूल वसुली नाटया किंवा जिन्नसी प्रकार होत असे. पण व्यवहार मोठया प्रमाणात विकसित नव्हता. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर प्रचलित होते. धंद्यानुसार कर आकारत धान्य, फळे, कापड, घोडे, गुलाम यांच्या विक्रीवर कर लादलेले होते.

संदर्भ -

१) सो.रा. शेंडे, 'छत्रपती शिवाजी आणि शिवकाल', इंटरनॅशनल बुक हाऊस, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, २०१४.

२) जयसिंग पवार, 'मराठी सत्तेचा उदय', प्रथम आवृत्ती, १९७८-७९.

३) म.दा. नलावडे, संपा. 'अस्पृश्यांचे आर्थिक जीवन', भाग पहिला.

४) पद्माकर प्रभुणे, 'महाराष्ट्रातील वतनाचा इतिहास', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००७.

५) ए.एस. तांबोळी, 'मराठयांचा इतिहास', निराली प्रकाशन, पुणे २०१०.

५५५

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

Savitribai College of Arts ★ ID. No. PU/AN/A 88/1999 Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar